

Jordbergaborna

En studie av sociala relationer inom ett patriarkaliskt system vid ett storgods i Skåne under mitten av 1800-talet

Av Ulf Pernö

Bearbetad och med en inledning av Tomas Lidman

Inledning

Ulf Pernö hade stora ambitioner med sitt avhandlingsarbete. Han ville studera begreppet alienation utifrån en historisk jämförande modell. Han skrev egentligen inte "historia för historiens egen del", som han säger i en teoretiserande inledning. Hans historieskrivning skulle istället tjäna som en spegel i vilken vi kunde betrakta vår egen civilisation på ett tydligare sätt. Jordbergabornas liv under 1840-talet – som är föremål för hans närstudie – avsågs således få illustrera vår egen tids särprägel och blottlägga företeelser som vi vanligtvis är omedvetna om. Pernös syfte var att visa upp ett tillstånd i det förflutna som gick att ställa mot nuet, inte att steg för steg följa den process som lett fram till dagens samhälle. Det moderna samhällsbygget och dess alienation har varit huvudämnet, historien hjälpmedlet.

Nu hann emellertid aldrig Ulf Pernö fram till den avslutande analysen och själva huvudsyftet med studien. Vad som återstår är ett omfattande men i huvudsak ostrukturerat manuskriptmaterial som egentligen berättar något helt annat än Pernö från början avsåg. Det har blivit en fyllig och levande etnologisk-historisk studie av hur livet gestalta-

de sig på det stora godset Jordberga i södra Skåne under ett decennium i mitten av 1800-talet.¹

I centrum för framställningen står den driftige och romantiskt-idealistiske ägaren till Jordberga Carl-Adam von Nolcken. von Nolcken själv kräver några särskilda kommentarer. Född 1811 fick han en tidsenlig aristokratisk uppfostran. Blott 12 år gammal sattes han i skola i Kiel som följdes av fortsatta studier i Köpenhamn och Uppsala, där han inackorderades hos skalden Erik Gustaf Geijer. Han kom således tidigt i kontakt med flera av tidens mest lysande personligheter som H. C. Andersen, Adam Oehlenschläger, Esaias Tegnér och naturligtvis Geijer. Just Geijers politiska, filosofiska och vetenskapliga idéer kom att prägla von Nolcken livet ut. Trots att han tidigt hade en stark dragning åt det romantiskt-idealistiska hållet, hade han sinne för livets realiteter och en öppen blick för den sociala verkligheten. von Nolcken försökte på Jordberga omsätta sina idéer i praktiken. Genom hårt arbete gjordes Jordberga till en mönstergård. Lantbruksmöten med provplöjningar anordnades och som en av de första i landet importerade von Nolcken 1847 nötkreatur av den skotska Ayr-shirerasen.

von Nolcken ville förvalta och förbättra vad som blivit honom tilldelat. I detta låg en patriarkalisk vilja att på olika sätt sörja för alla de människor som direkt eller indirekt hade sin utkomst av godset: vid denna tid uppgick de till över 800. Enligt hans samhällssyn var de olika klasserna djupt beroende av varandra och måste samarbeta på olika plan för att samhället skulle fungera. von Nolcken menade att godsägarna inte endast hade ansvar för de underlydandes materiella välfärd utan även för deras andliga "näring". En orsak till sina underlydandes svaga ställning såg han i den stora bränn-

¹ Ulf Pernö (1942–1988) var född i Göteborg och doktorand vid den etnologiska institutionen vid Lunds universitet. Huvuddelen av hans avhandling om Jordberga förelåg färdig vid hans död i en reumatisk sjukdom den 6 november 1988. Riksbibliotekarien, fil. dr Tomas Lidman, har redigerat och publicerat detta centrala avsnitt ur avhandlingen och skrivit en kort inledning. Beträffande Ulf Pernös person och verksamhet, se Nils-Arvid Bringéus minnesartikel i Lundalinjer nr 102 1989 (Meddelanden från Etnologiska institutionen och Folklivsarkivet).

vinskonsumtionen som han kraftfullt motarbetade i skrift och handling.²

Kring denne märklige man och hans egendomar väver Pernö ett nät av människoöden. I kapitlet nedan skildrar han människorna närmast "baronen" – som han ofta benämner von Nolcken. Texten som i manuskriptform är förhållandevis väl genomarbetad har bara blygsamt redigerats. Vad som utmärker Pernös framställning, förutom den medryckande behandlingen av ämnet, är, att han är mycket sparsam med nothänvisningar. I princip förekommer inga hänvisningar alls till primärmaterial, d.v.s. själva Jordbergaarkivet, utan notapparaten är endast förbehållen samtida eller sentida bearbetningar.

Sissa och andra livtjänare

Från baronens tjänarinnor finns några gamla brev bevarade. Ett av dem, till hälften förstört av tidens tand, skrevs på Jordberga den 21 februari 1841 och börjar: "Det var en sån obeskrivlig glädje för mig att hafva brev af Herr baron med så munga intrigsanta berättelser som roga mig värkelin möke. Jag har lest brefvet flera gonger alti-genom. Det gläder oss alla att Herr Baronen har så trifligt för sin resa, men nu önskar vi ochså att vi snart ägde vår Baron Himma." Brevskrivaren heter Gustava Öberg, slottets husmamsell under ett decennium. I förhoppning om att hennes illastavade rader skall gå att tyda besvarar hon godsägarens brev från hans intervistelse i Paris. "Tack min Gode Herr Baron för al godhet och omtanke om både mig och af alla", avslutar hon, "jag älskar wärkelin Baronen som en God och beskedlig Husbonde."

Med hjälp av en mångfald städslade pigor och tillfällig kvinnlig arbetskraft ansvarade Gustava Öberg för det stora slottshushållet och sörjde för baronens och övriga herrskapets välfärd. Och även vid längre bortovaro från godset påmindes han om hennes moderliga omtanke

genom de försändelser med kläder och syltburkar som hon per paketvagn lät avsända. Hennes brev, där hon med naiv glädje öppenjärtigt berättar om sig och sitt, vidarebefordrar nyheter och skvaller från gården, andas tillgivenhet och tillit.

Gustava Öbergs brev illustrerar ett genomgående förhållande inom herrgårds- och högreståndsmiljöer i allmänhet, vilket ur ett visst perspektiv kan te sig egendomligt, ja nästan paradoxalt. Trots exploatering och djupa klasskillnader kunde det råda en varm och familjär atmosfär i umgänget mellan tjänare och hans höga herre. Men även om patriarkatets beskyddande vingar var stora nog att täcka hela socknen, blev inte alla delaktiga av en sådan nära gemenskap. Till herrgården och herrskapet hörde en inre och en yttre krets.

Bönder, torpare och statare ingick i den yttre kretsen. Varför? Bortsett från flertalet statare bodde de inte i slottets omedelbara närhet och hade inte sitt arbete förlagt till slottssfären och dess tjänstefolk. Men mest avgörande – de hade sin plats i produktionen. Därigenom blev exploateringen och ojämlikheten mer uppenbar. När bonden kämpade med att skrapa ihop arrendebeloppet inför betalningsterminerna – Tomasdagen (21 december) och 25 mars – och när torparen tvangs lämna sin eftersatta jord för att skynda till dagsverken på herrgården, aktualiserades det ekonomiska systemets inneboende motsättningar lätt. Även för godsägaren måste det känts svårt att förena det patriarkaliska styret med den alltmer företagsekonomiskt inriktade godsdriften. Fördelningen av den vinst som var ett direkt resultat av dessa gruppers arbete var heller inte oomtvistad och för evigt fastlagd utan en potentiell källa till missnöje och konflikter. Mellan godsägaren och hans uppässande slottsbetjäning rådde ett ekonomiskt mera neutralt förhållande.

² Tomas Lidman, Carl-Adam von Nolcken, Svenskt biografiskt lexikon 1991.

Låt oss se lite närmare på några personer ur denna inre krets runt baronen. Att komma tjänstefolket in på livet är svårt. Överhuvudtaget utgör underklassen en tämligen anonym skara, om vilka uppgifterna trots mångfalden av källor från denna herrgårdssocken är alltför bristfälliga. Men av en handfull människor, Gustava Öberg är en, går det att plocka samman en något bättre bild med hjälp av de spridda notiser, vilka sammantagna otvivelaktigt pekar på ett gott förhållande mellan herrskap och tjänstefolk.

Till dem som fick njuta av patriarkatets värme fanns ett par trotjänare som vid baronens död också gynnades i hans testamente. En av dessa var kusken Jöns Nilsson, vars befattning var synnerligen betydelsefull för en ståndsperson och då inte minst för en aktiv och i provinsen ständigt resande lantjunkare som Carl-Adam von Nolcken. Men kusken i sin livré ingick samtidigt i den rullande statussymbol som den resandes hela ekipage utgjorde, där åkdon, hästar och betjäning var talande uttryck för hans ställning.

I ett omdöme om Jöns Nilsson i början av 1842, när denne tjänstgjort hos baronen i tre år, avgivet av den nytillträdde inspektorn J.A. Dahl till godsägaren, heter det att han "är vad jag hittills kommit underfund med pålitlig i sin tjänst. Han kör hästarna i spann och understundom parvis då han rastar". Baronens var också nöjd med kusken och kunde visa sin välvilja genom att skänka honom ett svin i samband med hans avlöning, i vilken för övrigt ingick förmånen att få en ko, ett svin och två får gödda på gården. Och som belöning för kuskens "mångåriga och trogna tjänst" och bevis på sin "synnerliga välvilja" tilldelade baronen honom i sitt testamente, skrivet 1853, tre gatehus i Lilla Beddinge och beordrade samtidigt sin efterlevande att förskaffa dess husmansfolk annan bostad och att "åt kusken

Nilsson uppföra en vackrare byggnad". Hur nära kusken stod sin husbonde kommer tydligt fram i dennes privata korrespondens. I den tidvis nästan dagliga brevväxlingen med sin ingifta släkt på Tosterup är Jöns Nilsson en av de få underhållande som alls omnämns. I dessa familjebrev får svärfadern fortlöpan information om kuskens och även hans barns hälsotillstånd när dessa är sjuka. Den betrodde tjänaren accepteras även som sällskap åt baronens förnämna gäster: "Lille Agardh har varit tämligen blyg, men blivit särdeles god vän med kusken Nilsson och är mest i stallet." Att ett så gott förhållande kunde utvecklas mellan Jöns Nilsson och hans herre berodde ju mycket på själva kuskjäntens natur – ensamma och tidsödande resor på tu man hand raserade lätt klassmurarna, åtminstone temporärt, och bäddade för förtroendefulla samtal.

Sissa synes ha varit den bland slottets alla anställda som känt den största samhörigheten med herrskapet. Hon är ett bra exempel på vad som i svartmålningarna av den gamla tiden ofta förnekas eller förbigås men som överklassen i sina minnen klart omvitnat och framhävt – nämligen det mycket familjära förhållande som förr gärna uppstod mellan herrskap och tjänstefolk i vissa befattningar. Men i övervägande grad är det dock relationen mellan herrskapets barn och tjänsteanterna som återges i dessa ljusa minnen och i Sissa Nilsdotters fall var det just hennes arbete som barnpiga som öppnade dörrarna in i familjegemenskapen. Att barnen blev den förmedlande länken till den intima samvaron med herrskapet är rätt förklarligt med tanke på att föräldrarnas befattning med sina barn i dessa kretsar var tämligen obefintlig.³ Till detta bidrog även, som i Carl-Adam von Nolckens

³ Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*. Lund 1979, s 102ff.

fall, att barnen tidigt sändes iväg för undervisning på annan ort. Uppgiften att sköta och uppfostra barnen låg därför i hög grad på tjänstefolket.

På Jordberga fanns både amma, barnpiga och betjänter till hands för att sköta om den lilla barnskara som Dorothé Ehrens vörd så småningom skänkte sin baron. Dottern Clara föddes 1851 (död 1938) och sonen Eric Gustaf 1852 (död 1872). Deras första barn, en dotter, dog endast ett år gammal 1849. Ett par brevnöiser ger en antydning om hur ovant och besvärligt det var för föräldrarna att någon gång själva ta hand om sina barn. Efter sju års tjänst gifter sig Sissa 1856 och någon månad senare skriver baronen: "Dorothé har under senaste veckan varit mycket matt och trött, samt bleknat. Jag fruktar hon anstränger sig för mycket med barnen sedan Sissa flyttat." Och när familjen under en hemresa från Tosterup tvingas åka utan upppassning och baronen i egen hög person får fungera som betjänt, noterar denne i några rader till svärfadern vid hemkomsten hur lustigt barnen fann detta och "att Clara var särdeles road av att jag skulle hjälpa dem ur vagnen".

Blev Sissa genom sin moderliga omsorg om herrskapsbarnen i mycket grevinnans ersättare, inneslöt barnpigian i sin tur av baronens faderliga omvårdnad. Han var den hon anförtrodd sina bekymmer och kunde påräkna hjälp ifrån. Var hon sjuk skickade han bud efter sin läkare och hade hon slarvat med vinterns husförhör och hennes nattvardsgång riskerade bli inställd löste han problemet med ett brev till vännen pastorn. Hennes mer personliga sorger var heller inte obekanta för honom. "Sissa lär haft brev från sin fästman att det inte är sant att han skall gifta sig med en annan. Nu tror jag hon vänjt sig vid den tanken, så att hon fick nya bekymmer", skriver han en gång till svärfadern.

Och det är just när hon efter sju års tjänande vill flytta samman med fästmannen som det patriarkaliska faderskapet visar sin stora förmåga att ordna och ställa för sitt folk. En vinterdag 1856, efter ett sammanträffande med timmergesällen Mårten Björklund, antecknar baronen:

"Sissas fästman har varit här ute och det har blivit bestämt att de skola få bo här vid Jordberga. Skomakarehuset vid slutet av parken skall ombyggas till dem och skomakarns. Dessutom skola de få 4 tunnor säd om året och ko född på gården. Det senare mot några dagsverken. Arbetet skall han åtaga sig var som helst här och, endast om vintern, ibland mot betalning, hjälpa till på verkstaden. Som huset först blir färdigt i höst är giftermålet uppskjutet till dess och hon stannar i tjänsten så länge. Både hon och barnen är ytterst lyckliga häröver."

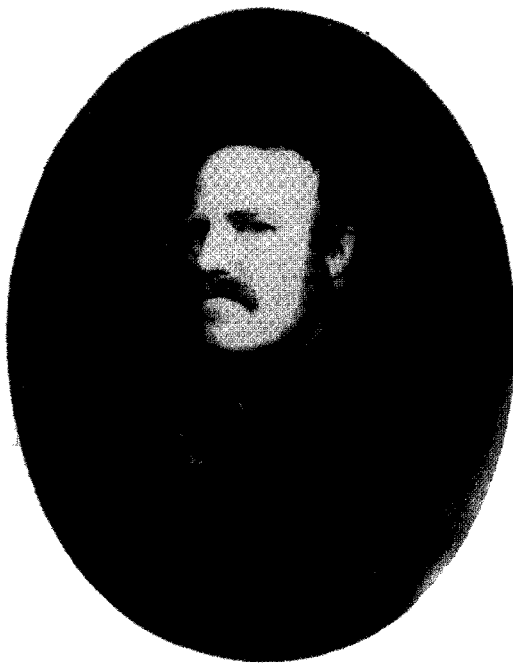
Medförande nya möbler återkommer fästmannen i oktober för att ta ut lysning, och om kvällen den 21 november kan baronen rapportera till släkten på Tosterup: "Idag har det högtidliga bröllopet gått för sig. Som prästen hade husförhören i Lilla Beddinge måste vigseln ske i Beddinge kyrka. Tåget bestod av 8 vagnar och vi och barnen voro med. Sissa fick efter vigseln en av Fruntimmersbibelsällskapetets biblar. Vi stannade på hemvägen med de nygifta vid deras hem och voro inne ett ögonblick. Sedan blev det middag för nära 30 personer, som måste haft det bra trångt. Festen har varit gynnat av ett gudomligt väder. --- Clara har gråtit i kväll efter Sissa."

Men inte ens giftermål och utträde ur tjänsten upplöste helt de hårt knutna banden mellan herrskapet och deras piga. Endast slottsparken skiljde det nya hemmet från det gamla och skomakarehusets läge mellan gården och kyrkbyn var strategiskt – när grevinnan for på visit till prostgården var det behändigt att kunna

lämna in barnen hos den forna barnpigan på vägen. Men även i nöjsammare sammanhang hölls kontakten med slotts-familjen vid liv: "I dag har Sissas födelse-dag blivit firad med bord, kringla och småpresenter i barnkammaren", berättar baronen i ett brev.

Att herrskapet endast förärade Sissa en hastig visit på hennes bröllop, betydde inte att deras närvaro på tjänstefolkets högtidsfester var rena plikthandlingar. I alla fall inte vad gäller Carl-Adam von Nolcken. När den mångårige betjänten Andersson gifte sig satt baronen om kvällen och spelade Whist med bröllopgästerna. Och från sin ungarlartid skriver han i den lite ursäktande, skämtsamma ton han ofta anlade när han berättade för sina vänner om sina lantliga förehavanden: "I går hade jag här för variations skull ett litet bröllop. En ful kökspiga fick en vacker dragon. Som brudgummen var närvarande så begagnades ett annat ceremoniell än vid Lovisa Ulrikas bröllop" (syftar på den sedermera svenska drottningens för-målning i Berlin 1744 under vilken brudgummen, kronprins Adolf Fredrik var frånvarande). På det patriarkaliska Jordberga var naturligtvis inte folkets fester något från herrskapet avskärmat. Troligen avser baronen pingstaftonen 1857 i följande brev: "I går illustrerades festaftonen medelst dans för drängarna. De dansade en stund på gården utanför barnens fönster, vilket roade dem mycket." Med den rumsliga närheten mellan hög och låg på slottet var det heller inte möjligt att hålla sina skilda världar dolda för varandra. "Nilsson ger i kväll en avskedsfest och jag hör nu gästernas sorl", antecknar baronen om en av sina avgående betjänter när han en vårkväll sitter och skriver i sitt bibliotek.

Men visst fanns det också exempel på illojalitet i den närmsta tjänarskaran. Betjänten Nilsson tillskansade sig olovligen

Carl-Adam von Nolcken. Målning av J. V. Gertner. Foto SPA.

pengar ur handkassan och fick avsked. Vis av skadan och besluten att stämma i bäcken avpolletterar baronen kort därefter en tilltänkt efterträdare redan innan han hunnit fram till slottsdörrarna: "Som jag fått höra att betjänten från Löberöd som jag ämnade fästa skall vara en stor rumlare och spelare så expedieras i kväll en kurir för att kontramandera hans utnämning." Några år innan hade en annan betjänt blivit uppsagd efter att ha varit "oefterrättlig, bråkig och fleragångar full". Exempel som dessa leder knappast tanken till de oförvitliga och kultiverade gentlemannabetjänterna som figurerar i engelska romaner. När baronen hamnade i en "betjäntkris" som han sade, saknades inte villiga kandidater till de båda tjänsterna på slottet. Vårre var att hitta personer som var tillräckligt flinka och uppmärksamma och samtidigt uppfyllde kra-

ven på nykterhet och ärlighet.⁴ Helst borde en betjänt också se någorlunda representativ ut. När trotjänaren Andersson slutade fick baronen nöja sig med att ta en sökande som såg "något bedagad ut", medan han en annan gång lyckades få tag på en man som var så ståtlig att han förespåddes "bli farlig för det täcka könet i pigkammaren".

Den ohederlighet gentemot husbonden som betjänten Nilssons tilltag blottade var inte unik för Jordberga. Från andra gods förekommer talrika uppgifter om kårens långfingrihet. En herrgårdsfröken från Skarhult berättar hur utstuderat man kunde gå tillväga: "Här bodde en gammal betjänt från Carl Johans tid och han gick ikring i kunglig livré av rött kläde. När fracken en gång vädrades undersökte mamma den och fann att fickorna voro fodrade med vaxduk. När Elg serverade brukade han stoppa på sig en eller annan raphhöna m.m. i fickorna. Elg stal mycket."

Men tjuvaktighet var inget för betjänter speciellt utmärkande. En godsägare fick räkna med att finna bedragare inom hela fältet av underställda. Toppskiktet inom tjänarhierarkin utgjorde inget undantag – det var möjligheterna till fiffel, inte ställningen som var avgörande.

Risken för herrskapen att inom slottets väggar utsättas för stölder och snatterier, var som vi sett, inte oväsentlig. Ett uttryck för detta är alla de förråd som hölls låsta för det lägre tjänstefolket. Vid läsning av uppteckningar som behandlar herrgårdarnas tjänstefolk slås man av alla de nycklar som omnämns. Medan herrn hade sin kassanyckel och frun nyckeln till något

förvaringsutrymme för värdefullare inventarier, hade betjänten nyckeln till vinkällaren och husmamsellen sina nycklar till alla de övriga förråd som hörde samman med ett naturhushåll. På Börringekloster norr om Jordberga var det hon som hade nycklarna till handkammare och linneförråd, till rummet för ull, fjäder och tagel, till mjölrummet med mjöl, gryn och ärtor och till köttkällare och köttrum. Likaså var det hon som lämnade ut lin och blånor till spånad. Allt låstes in, det kunde till och med finnas nyckel till vedlåren.

Visserligen bör baronen ha drabbats mindre än de godsägare som saknade hans kunskaper och djupa intresse för folk och lantbruk eller som kanske inte alls befattade sig med driften eller ens bodde på sin gård. Men att nå full kontroll över en så omfattande och mångskiftande verksamhet som ett storjordbruk vid denna tid var omöjligt. Och man kan tryggt utgå från att baronen, som alltid i sina uttalanden om allmogen, stöder sig på egna erfarenheter när han i sin senare bok omständligt behandlar och fördömer tjänarens otrohet – hans försonllning av husbondens ägodelar – och fastslår att "tjänarens allmänaste och svåraste fel är att han så ofta är otrogen mot sin husbonde och dock är trohet hans främsta plikt".⁵

Vad visar då ohederligheten hos tjänarklassen och den övervakning och nyckelmani som följde i dess spår? Att det fanns starka klassmotsättningar inbyggda i det patriarkaliska systemet? Ja, ovedersägligen. Åtminstone när det gällde penningstölder och grövre och mer förslagna bedrägerier. Baronen var ju inte heller omedveten om detta. Han såg både romantiskt och idealistiskt på folket. Samtidigt som han närde förhoppningar om ett allom-

⁴ Ett exempel på dessa slottstjänares äligganden, såväl vad gäller arbetsuppgifter som uppträdande återfinns i *Arbetaren i helg och söcken*, 2, s 100ff, där en betjäntinstruktion från 1800-talets förra hälft, sannolikt från Torpa, återges.

⁵ Carl-Adam von Nolcken, *Läsning för allmogen*. Lund 1855.

fattande harmoniskt och förtroendefullt förhållande mellan sig och sina underlydande, såg han nyktert på dem och visste att gardera sig med lås och bom för att skydda sin egendom. Men tjänarnas "otrohet" behöver inte tolkas som något absolut oförenligt med den patriarkaliska gemenskapen. Småsnatterierna, som bör ha varit de vanligaste förseelserna, hörde i viss utsträckning så att säga till spelet och upplevdes knappast vare sig av gärningsmannen eller baronen som så allvarliga att de mer än tillfälligt påverkade de känslomässiga banden dem emellan.

Att tjänaren stannade hos samma husbonde en längre period får ses som något för hederligheten och lojaliteten allmänt gynnsamt. Men att folk blev någorlunda gamla i gården måste framför allt ha varit viktigt för att ett patriarkaliskt förhållande skulle kunna fungera och hinna utvecklas. Även om en och annan betjänt försvann så hastigt från Källstorp att han knappast hann bli kyrkobokförd, så stannade dock övriga kvar på slottet fem, sex år i medeltal. När betjänten Andersson hedrades med baronens besök på sitt bröllop hade han varit på Jordberga i tio år eller lika länge som mamsell Öberg, medan kusken Nilsson vid baronens död hade 18 års tjänst bakom sig. Och ladufogde Jöns Andersson – eller Borgström som han efter avancemang till denna post lät kalla sig – uppfyllde flera gånger om vad som krävdes för att bli hedrad av Patriotiska Sällskapet:

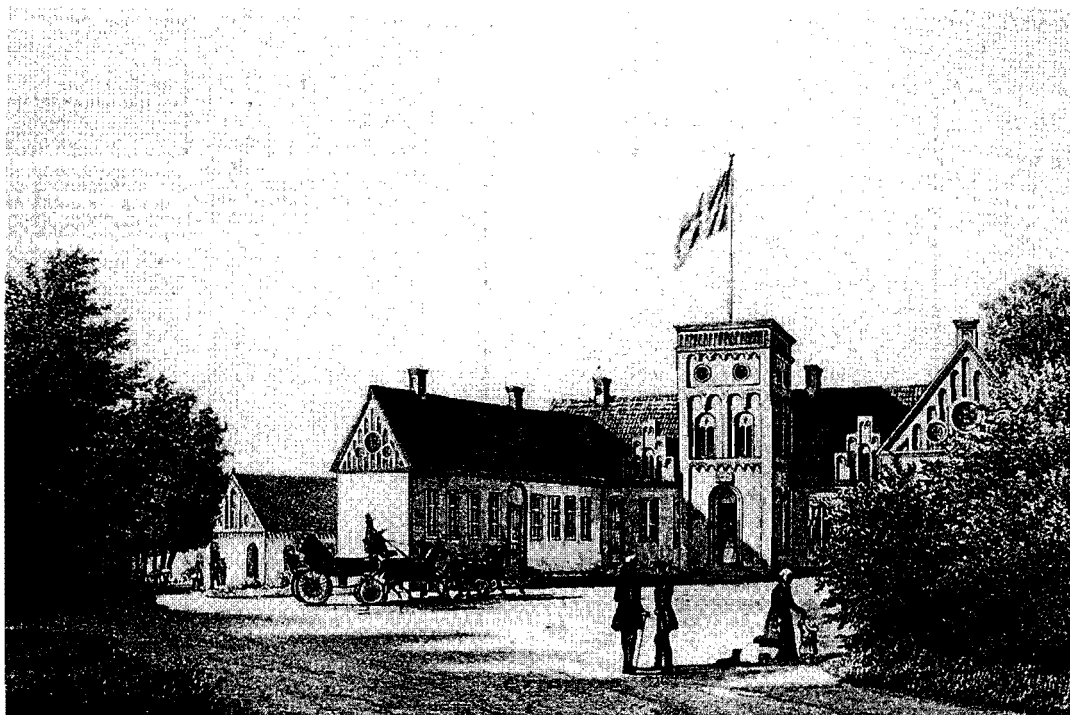
"För att till undfående av Patriotiska Sällskapets i Stockholm medalj för långvarig och trogen tjänst kunna anmäla ladufogden Jöns Andersson Borgström hade högv. Herr Baron C.A.v. Nolcken på Jordberga gård anhållit om sockenstämmans hållande denna dag för att få därå vitsordat förenämnda Borgströms tjänstgöring vid Jordberga gård. De äldre på stämman närvarande intygade att Borgström som

efter vad ur kyrkoboken inhämtas är född 1787 d, 5/4, vid tio års ålder, 1797, antogs till spannriddare vid Jordberga, därmed förfarit 5,5 år, att han sedan såsom snickare för gårdens räkning där varit anställd i 27,5 år, att han sedan år 1830 bestritt sin ännu innehavande befattning såsom ladufogde vid Jordberga gård, ävensom att Borgström under denna sin snart 55-åriga oavbrutna tjänstetid vid gården städse utmärkt sig genom trohet, nit och ett hedrande uppförande."

Med ett sådant intyg från protokollet, undertecknat av Christoffer Tegnér 29 februari 1852, förvånar det knappast att ansökan bifölls.⁶ Inte heller att det gjordes stor sak av detta för tjänstefolket efterföljansvärda exempel. Baronens skriver: "Idag har här varit grand fiesta. Ladufogden har fått sin guldmedalj åtföljd av tal i kyrkan och middag för 50 personer."

I den under slottet hela sin levnad tjänande ladugårdsfogdens föreställningsvärld är det inte svårt att se godsägaren som den allt dominerande gestalten. Men hans syn på baronen var knappast unik. Det var inte bara i troskyldiga pigors och annat enkelt folks medvetande som Carl Adam von Nolckens patriarkaliska ande levde. Ända upp i toppen av godsets befälshierarki, hos själva inspektorn, betraktades baronen som den faderliga och mäktiga husbonden. Detta ger inspektörernas brev till godsägaren klara belägg för – särskilt de från J.A. Dahl, Jordbergas inspektör 1841 till 1847. Genom sin kunighet, energi och hederlighet höjde han sig över många av sina kolleger och vann

⁶ Gustaf Utterström, Jordbrukets arbetare, 1. Stockholm 1957, s 779ff, om Patriotiska Sällskapets och andra institutioners försök att minska tjänstefolkets platsrörlighet genom belöningar för lång och trogen tjänst. Spannriddare som nämns i meritförteckningen för Borgström innebar att vid spannkörning med två par hästar så red han på den vänstra främre hästen. Se även Ljunggrens illustration ovan.

Jordberga gård.

baronens uppskattning. När Dahl säger upp sig, skriver hans husbonde beklagande: "Baron Carls ekonomiska förvaltning har fått sig en kännbar stöt genom min inspektors flyttning till våren. Han har fått den plats han sökt vid institutet på Ultuna och jag är därigenom tvungen att varje postdag mottaga och läsa brev från mer eller mindre odugliga lantbrukselever och försupna inspektorer. Det blir ganska svårt att få någon duglig och pålitlig karl."

Lika överklig som en dåtida godsägares suveräna ställning över sitt folk kan te sig idag, lika svårt kan det vara att föreställa sig det nästan enväldiga styre som i praktiken ofta kom att utövas av hans inspektorer. Där det fanns ointresserade och okunniga eller av annan verksamhet upptagna godsägare kunde inspektorn vilja bli alenarådande över allt och alla. Detta trots

att inkompetens och egenmäktighet inte sällan utmärkte denna yrkeskår.

Så var emellertid inte fallet på Jordberga som både hade en duglig och ambitiös inspektor i Dahl och en godsägare vilken genom täta rapporter höll ett fast grepp om sin ställföreträdare även under resor. Ändå hade Dahl i likhet med alla inspektorer en ytterst ansvarsfull position med beslutanderätt i många frågor. Likaså var det han som förde befäl över den stora arbetsstyrkan och ledde det dagliga arbetet på godset. Det säger därför ganska mycket om patriarkatets styrka på Jordberga att även en man som rådde över så mycket och så många uppvisade samma ödmjuka attityd och känslomässiga bindning till sin husbonde som folk i gemen.

Detta lyser fram i ett fragmentariskt bevarat brev skrivet av Dahl den 21 januari 1844. Efter granskning av räkenska-

perna hade baronen riktat anmärkning mot honom då han tyckt sig upptäcka att en felaktig ranson havde utlämnats till kusken. Tydligen är det en kontrovers i denna ganska lilla fråga som är bakgrunden till brevets ovanligt öppenhjärtiga och känslolösa inledning:

”För den uppriktighet med vilken Herr Baronen sagt mig sin tanke tackar jag förbindligast. Jag skall söka till såvitt i min förmåga står att i allt vara Herr Baron till nöjes. Jag har ofta varit ledsen och bekymrad då jag sett Herr Baron misslynt utan att yttra något om orsaken därtill och jag önskar inget högre än att Herr Baron är god alltid säger mig sin tanke rent ut. Om förmågan inte är såsom den borde vara, vilket jag gärna medgiver, så tror jag åtminstone inte Herr Baron skall finna att en god vilja saknas. Mången gång har jag varit bekymrad då jag förstått att Herr Baron inte varit belåten med mig. --- jag har alltid och skall alltid skatta förtroendet högre än penningen.”

Jakt och fiske

En outhärlig tjänare i baronens tjänst var Hans Sjöholm. Han innehade den viktiga posten som jägare, fiskare och skogvaktare uppe vid Havgård. Jakten och fisket gav ett mångsidigt utbyte vid denna tid. Ett år som 1845 sköts – förutom örn, hök och räv som betraktades som skadedjur – hare och duva, änder och beckasiner, och inte minst raphöns som även snarades. Och i ekan ute på sjön fiskade Sjöholm gädda och abborre, brax och stutare och bedrev också kräftfiske.

Det har väl alltid legat något lockande och tjugande över jägaryrket – mellan skogens stammar skymtar man bland stigande morgondimmor en grönklädd gestalt som på lätta fötter rör sig över stigens dagg. Om jägarens son, Carl, som med tiden kom att överta sin fars tjänst, säger också en husmansson från Havgård i sina

minnen: ”Det stod alltid en glans av äventyr och romantik kring Sjöholm.”⁷ Den frie jägaren brukar det heta och det är väl mycket den bestämning som anger vari lockelsen består. Det är ur denna aspekt som Hans Sjöholm, slottets jägare under tre decennier, framstår som den mest avundsvärda bland baronens alla lagstadda tjänare – inte minst i jämförelse med denna bygds hårt jordbundna och dagsverkstygda allmoge. Jägaryrkets synnerligen självständiga karaktär förutsatte ju ett stort mått av frihet, samtidigt som det bjöd på spänning och omväxling som det monotona jordbruksarbetet mestadels saknade.

Ett tecken på Sjöholms friare ställning var att han fiskade med egna redskap och själv höll sig med hundar, gevär, hagel och krut. Men framför allt hade jägaren ingen befälningssman över sig utan kunde lägga upp arbetet som han fann lämpligt. Initiativet låg hos honom, han fick själv planera sina dagar och sysslor. Just möjligheten till egna initiativ – detta för friheten och arbetstillfredsställelsen så viktiga – var få förbehållna i den av ordergivning och övervakning militärliknande arbetsorganisationen. Bortsett från hantverkarna var det egentligen bara befäl och arbetsledare som inspektor, ladufogde, trädgårdsmästare och husmamsell som hade denna förmån. Det var på dessa det låg att leda och fördela arbetet, och från vilka idéer och förslag om förbättringar och förändringar inom det egna ansvarsområdet kunde förväntas komma. Att ett bristfälligt källmaterial skulle vara hela förklaringen till att det finns så få exempel på det senare är osannolikt. Snarare berodde detta på det auktoritära systemet, där även det högsta arbetsbefälet var underdåniga tjänare inför sin husbonde,

⁷ Ur undervisningsrådet Per Holméns anteckningar om sin barndom och uppväxt. Nordiska museets arkiv.

en husbonde som i första hand krävde lojalitet och lydnad. Var denne en kunnig och dynamisk lantushållare som Carl-Adam von Nolcken upplevdes kanske svängrummet för egna initiativ som än mindre.

Av de få undantagen jag funnit härstammar det äldsta från 1835. Det är Dahls företrädare Broms, Jordbergas inspektor under 1830-talet, som står för detta. Hans förslag till baronen – att som ett billigt och prydligt alternativ till ett planerat brädplank runt köksdammen vid ekonomifygeln istället plantera en häck – måste betraktas som en tämligen blygsam insats av en som ledde ett storgods i omdanande. Den unga och ambitiösa Dahl djärvs komma med ett mer driftsekonomiskt inriktat förslag i ett brev till baronen: "Jag tror att potatisodringen skulle verka förmånligare om potatisen finskuren blandades med hackelse och liggande över natten fick ta litet värme och jäsning. Det enda detta förfaringssätt har emot sig är att ryktarpersonalen fick ökas med en man dagligen och att nya bingar fick /anskaffas/. Jag tror att det vore skäl att försöka, åtminstone med ett mindre antal bingar."

Baronen ombeds även ta ställning till lösningen på ett par problem som rör mamsellens domäner. Gustava Öberg passar i ett brev på att beskriva vad hon gått och tänkt ut: "Jag har funderat på om Baronen ville låta sätta en dörr mellan folkastugan och det rummet som drängarna bor uti, så kunde man låta betjäningen äta där. Så kunde alla drängarna ligga på magasinet. Det tycker jag blev bra. Där är järngaller för fönstret, men där kunde muras igen och så sätta ett fönster där dörren är så blev där ljusare och så kan jag ha en väv där och sen behöver jag plats till en piga som jag har ingenstans att lägga. Så kan det göras när som helst om Baronen så tillåter."

Endast ett exempel på förslag från baronens underhavande återstår att redovisa. Denna gång är det ingen arbetsledare som står för det utan betecknande nog en jägare. Inte från Hans Sjöholm men väl från hans äldre och lägre avlönade kollega "Ifver", vilken bodde ett stycke längre norrut där några avlägsna skogsgårdar under Havgård var belägna. Baronens noterar den 8 maj 1845 i sin anteckningsbok: "Ifver anmälde att vid Laholm och Slätteröd fanns en torvmosse, varest husmän kunde få tillräckligt med torv om de utdikade den och föreslog han därför att jag därom skulle låta utgå befallning, vilket bifölls."

Den frihet som var förenad med själva utövandet av jakten och fisket skulle mycket väl kunna urholkas om den bedrevs under ekonomiskt pressande villkor. Men att Sjöholms tillvaro framstår i så ljus dager jämfört med många andra godsanställdas beror inte minst på det avtal om leveranser som fanns mellan honom och godsägaren.

I november 1839 när Hans Sjöholm varit i baronens tjänst drygt ett halvår och tydligen till dennes belåtenhet, blev ett detaljerat kontrakt dem emellan upprättat. Sjöholms naturaprestationer enligt detta var 16 tjog kräftor och 24 lispund fisk. Av fisken skulle ett halvt lispund (drygt 4 kg) levereras varje vecka och därutöver ålåg det fiskaren att mot ett fast pris av sex skilling per skålpund (ett knappt halvki- lo) leverera ytterligare så mycket fisk som baronen begärde. Härigenom tillförsäkrades baronens hushåll färsk fisk året om.

Av viltet fick jägaren inte sälja eller bortskänka något utan allt måste mot betalning enligt en till kontraktet bifogad taxa lämnas till slottet. Efter att först ha erbjudits baronen till inlösen var dock skinnen av rovdjur som fälldes jägarens. Slutligen ålade kontraktet Sjöholm att "med trohet och flit" freda fisket och

jakten och att skydda skogen mot virkes-tjuvar.

Jägaren bodde i sjöhuset vid Havgård och förutom denna bostad med hage, fri torv och utfodring och bete för en ko, bestod hans förmåner av 32,5 rdl, ett par stövlar och tre tunnor råg och malt vardera per år. Kontantlönen – knappt mer än hälften av en gift statdrängs – var således liten, men till denna fasta lön får läggas inkomsterna för vilt och fisk till slottet. Dessa uppgick under 1840-talet till i genomsnitt 75 rdl per år och kom mestadels från fisket. När Sjöholm hade uppfyllt sina leveransskyldigheter hade han dessutom rätt att fiska och sälja för egen räkning vad slottet inte köpte. Omfattningen av detta fiske är svår att beräkna. Den fiskekvot som baronen erhöll gratis uppnåddes dock utan vidare hela 1840-talet. 1851 var däremot ett dåligt år. Fiskkvoten uppfylldes visserligen men de betalda överleveranserna inbringade endast 8 rdl och kråfter fanns tydligen inga alls för Sjöholm fick vidkännas ett avdrag på 2 rdl för de uteblivna 16 tjoen.

Den låga begynnelselönen höjdes emellertid successivt i motsats till statdrängarnas och 1845 fann Sjöholm sin ställning så pass tryggad att han bad godsägaren tillskriva baron Blixen på Näsbyholm och utverka att han fick avsked från sin koralstjänst.

1850 hade han kommit upp i samma kontantlön som spannkuskarna, 66 rdl, och fått sin naturallön utökad med ett får och foder till detta samt ytterligare två tunnor säd. Hans totala lön värderades nu till 208 rdl i godsets huvudbok och Hans Sjöholm blev därmed – utan sina jakt- och fiskeintäkter – en av godsets högst betalda tjänare.

Denna goda lön fanns det också behov för. Sjöholm hårbärgerade ett av godsets barnrikaste hushåll och hyste därtill både piga och dräng. 1848 hade jägarens första

hustru dött efter att ha fött sin då 34-årige man sex barn. Samma år gifte denne om sig med pigan i huset, vilket efter hand resulterade i att man hade sammanlagt nio hemmavarande barn att dra försorg om. Då barnrika familjer oftare hörde samman med arrendebönder än fattigfolk ger också denna stora barnkull en fingervisning om jägarens ekonomi och allmänna status inom godset.

Herremännens skogar har alltid utgjort en frestelse för folket. Tjuvjakt och skogsåverkan har alltid varit lika populära som svärbemästrade brott. Jordberga var inget undantag härvidlag, även om omfattningen av dessa diskreta näringsfång är omöjlig att uppskatta. Att tjuvjakt förekom även i Källstorp med dess flacka terräng antyds av ett arrendekontrakt från 1845 för hemmanet Stora Jordberga nr 10, beläget vid sockengränsen i öster mot Tullstorp. I en av paragraferna heter det att ”då jägare förmärkes, bör genom ridande express, inspektorn på Jordberga därom genast underrättas, att krypskyttarna må behörigen antastas”. Av ekonomiskt allvarligare art var de skogsstölder som drabbade det utsocknes godset. Upptäcktsrisken var här något större och uppgifterna om dessa brott är ganska talrika.⁸ Sjöholm ertappade och anmälde bönder och husmän som högg allt från käppar till stora träd, vilket ledde till stämningar eller interna bestraffningar; åtminstone under 1830-talet hände det att åbor sades upp från sina hemman på grund av skogsåverkan. Men i regel var det svårt att spåra förövarna och än svårare att få dem fällda på tinget. För att uppmuntra Sjöholm i hans skogsvaktarroll utlovades han i kontraktet extra belöning varje gång han lyckades ertappa och få fast någon tjuvjägare eller skogstjuv.

Att jägaren uppträdde som skogspolis

⁸ Carl Trolle-Bonde. Trolleholm förr och nu, 1. Lund 1905, s 259ff.

måste inneburet att han i högre grad än övriga tjänare i kretsen kring baronen löpte risk att fjärmas från folket och sin egen klass, däribland sina grannar, som han hade att övervaka. Lojalitet åt ett håll blev till svek åt ett annat. Redan ett nära samarbete med grannarna var i sig ett hot mot skogvaktarens pålitlighet genom den vänskapskorruption det kunde leda till. Baronerna kan inte ha varit omedveten om denna komplikation. I Sjöholms kontrakt har han infört följande passus: "Någon såning till hälften hos åbor och husmän av vad sådessort eller växt som helst, tillåtes ej vid tjänstens förlust." Detta absoluta förbud mot seden att nyttja annans mark och utsäde i utbyte mot arbete och delning av skörden får tolkas som ett sätt att undvika alltför svåra lojalitetskonflikter. Ett sådant intimt grannsamarbete innebar ju samtidigt bindningar till nackdel för jägarens nit och trohet mot sin husbonde vad gäller uppsikten över markerna.

Men för att jägaren inte helt skulle sakna den fasta ekonomiska bas som ett stycke odlingsjord representerade, ordnade baronen det istället på annat sätt för sin tjänare när dennes familj börjat växa och inkomsterna ännu ej var så höga. Medan Sjöholms hustru 1844 väntade sitt fjärde barn, bifölls mannens begäran att få ett tunnland jord lagd till sitt ställe. I och med att det sedan kom en dräng i huset behövde baronen knappast befara att jordstycket och de dagsverken han eventuellt betingade sig i arrende härför skulle stjäla alltför mycket tid och kraft från jägaren och hans bevakningsuppgifter.

Protegéer

Fast man inte tillhörde baronens närmaste tjänare, fanns det ändå vissa utsikter att omslutas av den speciella värme och välvilja som kom denna utvalda grupp till

del. Men chanserna var små. Man måste ha haft tur med de gåvor man fått med sig ut i livet – och olika falla ödets lotter: "Med mycken ledsnad har jag hört att svinpojken blivit utesluten från nattvardsbarnen. Att han är klen tvivlar jag lika litet på som att han alltid kommer att förbliva det. Skolmästaren har dock sagt mig att han flitigt begagnat skolan och kan sina böcker han där läst rätt bra. Som han är och förbliver dum och enfaldig tror jag man inte får vänta sig något vidare av hans förståndsutveckling."

Detta står att läsa i ett litet brev från slottet till prästgården, där godsägaren söker få en av gårdens underkända läsbarn konfirmerad. Så hjälps gossen att nå denna obligatoriska station på väg mot vuxenlivet – en rutinplikt från baronens sida – och försvinner sedan i glömskan. För en annan av socknens lika fattiga ynglingar – men med de bästa vitsord av skolmästaren – gick det annorlunda. En notering i baronens dagbok 20 januari 1846 lyder: "Husman Anders Hansson i Stora Jordberga blev underrättad om att hans son Ola till den 1 februari skulle på min bekostnad insändas till Malmö skola."

Denna gosse fick alltså tack vare sitt lëshuvud och godsägarens välvilja möjligheter att studera. Dessa tillvaratog han tacksamt och tio år senare – efter studier vid latinläroverket i Malmö och akademien i Lund – kan hans välgörare meddela sin svärfar: "Min Protegé är nu hemkommen såsom kandidat efter fulländad examen."

Torparsonen Ola, som redan under studietiden lagt bort sitt lantliga förnamn, blev sedan läroverksläraren Olof. Kanske hade baronen tagit intryck av den samtida reformpedagogen Torsten Rudenschöld och dennes propaganda för vad han kallade ståndscirkulation. Ola Andersson – en obemedlad yngling som lyckas stiga socialt genom akademiska studier

bekostade av en förmögen gynnare – är ett typexempel på hur en sådan karriär gick till vid denna tid. Samtidigt är det unikt att den som utgångspunkt hade en så påver miljö som ett fattigt torparhem.⁹ Vanligare var att en bonde eller hantverkare lät sin son få studera – och då ofta till präst.

Så var fallet med Bengt Christoffer Wolke, den andra och mer glansfulla av baronens två skyddslingar, vars far var svarvaremästare i Malmö. Ungefär samtidigt som baronen tog sig an sin torparens upptäckte han Wolke. Denne 25-åring måste ha varit en idealisk protegé – fattig, ödmjuk, anspråkslös och inte bara läsbevågad utan också utrustad med en stor och högt uppskattad talang. Han hade en vacker sångröst och deltog som förste tenor i den Lindbladiska kvartetten. Carl-Adam von Nolcken träffade första gången Wolke under en konsert i Lund och denne avbröt sina teologiska studier då baronen tillsammans med en annan skånsk mecenat erbjöd sig att bekosta hans sångutbildning. 1847 kom han till Paris för undervisning av samma framstående pedagog som Jenny Lind haft och reste därefter till Wien för att studera för Frans Berwald. Där erbjöds han ett treårigt kontrakt på operan, men drabbades efter kort tid av halsbesvär som stoppade hans internationella karriär och 1851 tvingade honom återvända hem.

Bland alla dem som baronen på ett eller annat sätt tog sig an, var det ingen som han stod i ett så varmt förhållande till som Christoffer Wolke. Genom mångfaldiga bevis i både ord och handling framstår baronen här inte bara som den stora välgöraren utan också som den trogna och ädla vännen. För denne älskare av alla konster var det inte en vänskap som stod

och föll med de sångliga framgångar hans skyddsling vann. Baronens vilja i första hand hjälpa honom till en tryggad framtid och såg därför nyktert och klart på hans val av levnadsbana. När Wolke efter en mycket uppskattad riksturné med lundakvartetten – vars syfte var att samla in pengar till Akademiska föreningens nybygge – äntligen beslutar sig för sångarbanan, skriver baronen ett brev hösten 1846: "Min protegé Wolke lär – förledd av den lycka han gjort i sommar – beslutat att bli artist och ämnar till våren resa till Paris för att utbilda sig under Garcia. Måtte han då bli något stort, ty medelmåttan är värre på scenen än i prästgården. För min del har jag för ynglingen mera fruktan än hopp så mycket jag än tycker om honom."

När godsägarens farhågor efter några lovande år med goda framsteg besannas, sviker de forna vännerna inklusive medmecenaten. Baronens däremot infriar sina gamla utfästelser och stakar ut en ny väg för sin sångare. För att lära sig jordbruk sänds han till Orups lantbruksskola och 1856 erbjöds han arrendera Havgårds sätesgård med underliggande torp. Det tioåriga, mycket förmånliga kontraktet förlängdes sedan av baronens efterlevande. Wolke blev dessutom utsedd att sköta den av ägaren startade sparbanken när denne avlidit, en tjänst som sedermera övergick till att bli hans huvudsyssla fram till hans död 1889 och därefter gick i arv till en son. Den fattiga och uppåtsträvande hantverkarsonen som ursprungligen siktat på att bli präst och sedan sångare lyckades till slut etablera sig som storarrendator och sparbankschef.

De båda protegéernas särställning går igen i Carl-Adam von Nolckens testamente. Den välbeställda jordbrukaren Wolke ärvde hela 2 000 rdl. Olof, lärare och den yngre och mer behövande av de båda, tillerkändes under 20 års tid ett årligt underhåll på 300 rdl, vilket kan jämföras

⁹ Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*. Lund 1973.

med jägaren som blott erhöill samma be-
lopp som engångssumma. Till var och en
efter sin klass kan man säga. Men den
stora skillnaden bottnade också i den all-
deles speciella gemenskap som utvecklade
mellan baronen och hans protegéer,
vars umgänge i mycket hade drag av släkt-
och familjemedlemmars. Särskilt gäller
detta Wolke som han under senare tid
mera hade i sin närhet. Det är ingen
tvekan om att gemenskapen dem emellan
byggde på en ömsesidig känsla. I ett brev
från Paris till sin syster utbrister Wolke om
sin beskyddare: "Ack, du kan ej tro hur
mycket jag värderar honom. Han är ändå
min bästa vän. Han håller av mig som om
jag vore en hans anhörig."

Wolke bodde långa perioder på slottet,
följde baronen på resor i grannskapet,
underhöll hans familj och gäster med sin
sång om kvällarna och mottog som nye-
tablerad husbonde i sin tur besök av den

Nolckenska familjen: "Igår var vi alla på
Havgård och hälsade på Wolke som får
det rätt bra och hade sin mor hos sig som
var förtjust över hans lycka." Kontakten
med den studerande Olof verkar ha varit
av en liknande karaktär. Då han kommer
hem från akademien och besöker slottet
som middagsgäst underhåller han baro-
nen med nyheter och skvaller från Lund
och Malmö. Och när baronen några år
senare ligger tyst och matt efter att ha
blivit tyfusmittad vid ett besök på Tos-
terup är torparsonen en av besökarna vid
dödsbädden.

Att en så stark gemenskap och djup
vänskap under denna tid existerade mel-
lan en förmögen, adlig slottsherre och
sönerna till en enkel hantverkare och
fattig torparson borde egentligen förvå-
na. Men i detta lyckliga förhållande arbe-
tade heller inte den ene åt den andre. Det
fanns ingen herre, ingen tjänare.

SUMMARY

The occupants of Jordberga: A study of social relations in a patriarchal system on a large estate in Skåne in the mid-nineteenth century

At the age of 23 Carl-Adam von Nolcken became the owner of Jordberga, a large estate in southern Skåne. During his studies in Kiel, Copenhagen and Uppsala he had come into contact with the Scandinavian cultural elite, which included H.C. Andersen, Adam Oelenschläger and Erik Gustaf Geijer. Under the influence of Geijer, in particular, von Nolcken developed into a romantic idealist with pragmatic overtones, and he wanted to put his ideas into practice on his estate. Jordberga developed into a model farm. This article treats von Nolcken's attitude towards and relationship with the inner circle of servants, the female servants, nursemaids, coachmen, male servants, huntsmen and protégés. The analysis shows that, while there were certainly deep class antagonisms inherent within the reigning patriarchal system that sometimes led to direct conflicts and problems, they

could also lead to lasting, trusting relationships, and even to lifelong solidarity and friendship.

The position of the estate owner was sovereign in the socio-economic system. However, von Nolcken had a realistic view of his subordinates. He regarded the various social classes as deeply dependent upon one another and thought that they should interact and cooperate so that society could achieve harmony.

The author of this article, Ulf Pernö, died in 1988. The article is part of a doctoral dissertation that Ulf Pernö was working on as a doctoral student at the Department of Ethnology, Lund University, but which he was unable to complete. The text has been prepared by the head of Stockholm University Library, Tomas Lidman, who has also written a short introduction.

Translation: Marie Clark Nelson